

SANCTA LUCIA GILLE

Instiftat 1939

GULLSTRANDSFÖRELÄSNING *medalj nr 8*

SOR:s Riksmöte i Örebro den 27 oktober 1985

Publicerad oktober 2006

Några glimtar från optikeryrkets utveckling.

Stig Stefanson, leg optiker

Gullstrandsmedaljen är som bekant en erkänsla för insatser för optikeryrkets utveckling och förkovran. Gullstrandsföreläsningen skall väl därför helst beskriva ett yrkestekniskt ämne på hög nivå. Det är en sak som jag inte är kvalificerad för. De insatser jag gjort som motiverar min Gullstrandsmedalj ligger långt tillbaka i tiden – man kan påstå under ett skede, då det moderna optikeryrket låg i sin linda och i sin första utveckling i Sverige. Jag har dessutom en stor respekt för de yrkeskunskaper som dagens aktiva optiker har och för de förnämliga insatser som många under de gångna åren gjort och gör inom vår organisation för att höja kårens kvalifikationer. Jag har därför valt att i mitt anförande ge några glimtar från det tidsskede som jag talar om och mitt anförande börjar cirka 60 år tillbaks i tiden.

Jag slutade min skolgång i Ludvika med en realexamen 1925. Men dessförinnan hade jag hjälpt till på min fars, Stefan Andersons, företag framför allt under sommar- och jullov. Det var ett omväxlande arbete i ett företag med tre branscher – ur, guldsmedsvaror och optik – och framför allt gav verkstadsarbetet en viss allround-utbildning som senare var till nytta för den framtida optikerverksamheten.

Efter realexamen gick jag två år på urmakarskolan i Stockholm. Den låg på Söder på den sida av Repslagargatan, en parallellgata till Götgatan, där nu Söderleden brusar fram några meter under den förra gatunivån. Någon optikerskola fanns inte i Sverige på den tiden. När jag kom hem till företaget i Ludvika igen 1927 började jag på lediga stunder läsa tysk optiklitteratur, bl a en bok av de välkända författarna Henkel och Pistor. Inspirationen fick jag från min far, som under 20-talet genomgick en kurs på några veckor vid optikerskolan i Jena. Samtidigt läste jag matematik på Hermods och det hjälpte mig väl i optikstudierna.

20-talet kan nog betraktas som en genombrottstid för optikeryrket i vårt land. Det fanns som sagt inga skolor eller andra utbildningsmöjligheter här hemma, inte heller någon facklitteratur på svenska. Framsynta optiker som insåg att utvecklingen såväl inom arbetsliv som kultur ställde allt större krav på synen och därmed också på synhjälpmedlen reste utomlands, i första hand till optikerskolan i Jena, för att lära sig yrket. Det var många kända optiker som bevistade korttidskurserna vid optikerskolor i Tyskland. Jag kommer särskilt ihåg hur far talade om sin gode vän Björnström i

Sundsvall, som också – om jag inte missminner mig – skrev om optik i Urmakartidningen.

Men hur såg glasögonförsäljningen ut i vårt land på den tiden? Under mina första år i yrket fanns det i vår affär fortfarande färdiga glasögon för ålderssynta. Jag minns väl den lilla eleganta mahognylådan på glasdisken med ovala läsglasögon i fack och på lådans sida förgyllda siffror som angav glasstyrkorna samt läsprovet med den höglitterära texten. Där fanns också en tabell som talade om vilka glasstyrkor som passade för olika åldrar. Kunden valde själv ur provlådan de glasögon han eller hon såg bra med på lämpligt avstånd. Sedan hade vi ett lager av färdiga glasögon, nickel eller doublé mest med ovala glas, som såldes till kunden liksom pincenéer av olika typer. Det fanns olika glaskvaliteter, såväl biglas som periskopiska (glas med den konkava ytan mätande – 1,25 dptr).

Några priser: Nickelbågar med läsglas kostade omkring 4 kronor, bågar av högre kvalitet med periskopiska glas omkring 8 kronor.

Det förekom också en individuell utprovning av glasögon i företaget – då glasögon monterades efter det synresultat man kom fram till, liksom också expediering av glasögon efter läkarrecept. Men även i sådana fall arbetade man oftast med färdigslipade glas – ovala eller runda i kvaliteterna periskopiska eller menisken. Storlekarna på de färdiga glasen var 38 och 40 mm, mera sällan 42 mm. Ovala glas förekom i storlekar med speciell skivbeteckning.

Slipstenen gjorde sitt intåg på optikerverkstaden i början eller mitten på 20-talet och den drevs på samma sätt som en symaskin på den tiden genom trampning. Ett revolutionerande tekniskt framsteg var när elkraften togs i bruk. Jag kommer så väl ihåg den lilla svarta skalbaggen som monterades på väggen och hur dess tiondels hkr genom remöverföring ersatte svarvens handdrift och trampandet av slipstenen. Slipstenen var en liten skiva med cirka 17 cm diameter.

Decentrering av glasen förekom inte. Det var därför viktigt att fattningens centrumavstånd överensstämde med kundens P.D. som vi alltid mätte. Det är klart att man ofta måste kompromissa mellan det optiskt korrekta och det estetiskt och framför allt ur bekvämlighetssynpunkt godtagbara. Tänk er ett brett frodigt ansikte med ett litet P.D. Att variera modet och utseendet med den tekniken och den tidens glasstorlekar var inte så lätt. Därför ansågs ju också glasögonen estetiskt och utseendemässigt som en belastning och framför allt kvinnor drog sig i det längsta för att korrigera sin syn med glasögon. Det var något annat än idag när glasögonen ofta anses som en accessoar avsedd att höja utseendet.

Som inom många optikerföretag på den tiden medförde väl innehavarens optikstudier i utlandet en milstolpe i utvecklingen. I kunskapsbagaget medförde min far från kursen i Jena den Donderska metoden och Nebel-metoden så nu anskaffades en provtavla med strålfiguren och en provlåda med cylinderglas. En del av verkstadsutrymmet fick ge med sig för ett provrum och så började man refraktionera som det hette på den tiden. Den individuella utprovningen av glasstyrkorna förde också med sig kravet på individuell tillverkning av glasögonen. De färdiga glasögonen försvann och lagret av färdiga glas ersattes med råglas, sfäriska och med tiden också toriska i storlekar under 50 mm, 46 och 48 mm var länge en ganska vanlig storlek på råglasen.

Glasögonfattningarna var, om man undantar de rätt sällsynt förekommande patentglasögonen, vid 30-talets början så gott som uteslutande av metall, ofta med påtryckta så kallade Windsorringar. De hade runda glas och det W-formade nässtycket som låg på näsroten. Men nu bröt den pantoskopiska formen igenom. Glasformen anpassade sig till ögonhålan. Samtidigt kom också nässtödet med sadlar, även det en revolutionerande

nyhet i glasögonkonstruktion. Nu började glasögonfabrikanterna utveckla olika glasögonmodeller – en utveckling som med accelererande fart fortsatt in i våra dagar.

Inslipningstekniken blev annorlunda. Vi fick bl a skärmaskiner med mallstyrd formskärning. Det tog ännu något decennium innan verkstäderna utrustades med automatslipsten.

På den tiden ansågs snabb leverans som ett viktigt konkurrensmedel. Kunden fick ofta efter utprovning av glas och bågar vänta i butiken medan glaset slipades in. Detta krävde ett betydande glaslager.

Liksom många optikersöner på den tiden sökte jag efter ett par år hemma på företaget och ett halvår som urmakare hos Uhrmachermeister Oswald Firl i Erfurth min optikerutbildning i en tysk optikerskola – för min del Deutsche Schuhle für Optik und Photo-technik zu Berlin. Låt mig inom parentes säga att utbildningen i fototeknik har jag haft mycket glädje av genom livet. Inte bara därför att mitt företag en tid sålde foto utan främst därför att foto varit en härlig hobby och kameran en kär följeslagare på vandringar i skog och fjäll. Åren i Berlin 1930-31 var också ett intressant skede inom fototekniken. Vi arbetade på skolan med de första årgångarna Leica, som uppfanns 1927. Vi diskuterade småbilsformatets för- och nackdelar gentemot större format. Färgfilmen stod också inför sitt genombrott. Mitt examensarbete bestod i att med mikrofoto jämföra tekniken i olika filmers färgskikt.

Undervisningen för ögonoptiker var, om man jämför den med dagens svenska undervisning, huvudsakligen fysikaliskt inriktad. Geometrisk optik, linsoptik, ögats refractionstillstånd men också fysiologisk optik stod på schemat. Naturligtvis fick vi också en elementär undervisning i ögats anatomi och i de vanligaste ögonsjukdomarna. Undervisning och träning i refraktionsbestämning upptog en stor del av tiden. De subjektiva undersökningsmetoderna var den Donderska och Nebel-metoden. Vi lärde oss skiaskopering och använde dessutom tre olika refraktionsinstrument – Rodenstocks, Zeiss och Buch. Dessutom hade vi en keratometer av Javal-Schiotz-konstruktion.

I mitt Gullstrandsanförande vill jag gärna framhålla att undervisningen om brytningsförhållandena i ögat i hög grad grundade sig på Gullstrands schematiska öga, dvs den kartläggning av ögats fysikaliska egenskaper som bidrog till hans berömmelse.

Det var ett härligt kamratskap bland elever från hela världen och utmärkta lärare. Rektor Mindt och senare en av lärarna, Peter Abel, var ju internationellt välkända.

Vi var samtidigt fyra svenskar på skolan. Bengt Piculell från Östersund och Gunnar Melander från Arvika gick kursen före mig. Som kurskamrat hade jag Evert Widell från årets stämmostad Örebro.

Ett motto för den kamratliga samvaron var: ”Wer in Berlin studiert hat mehr vom Leben!”

Följande råd fick vi i den vid avslutningen utgivna klasstidningen:

Aber wenn man zu Dir sagt:

Nun zeig mal Deinem Geist und Du statlich schwer geprüfter meister gar nichts weisst.

Lass Dich dann nicht gleich versagen
sagst Dein Sprüchlein kühn

Ich hab studiert in Berlin.

Ja så blev man då ”statlich geprüfter Augen-optiker”, en titel som man inte hade någon nytta av i Sverige men kunskaperna var ju värdefulla och bra att ha.

Åren i Berlin var intressanta på många sätt. Låt mig bara nämna ett par upplevelser som bitit sig fast i minnet. Början av 30-talet utgjorde ju i Tyskland upptakten till den för hela världen dramatiskt politiska omvälvning som nationalsocialismens frammarsch innebar. På den stora paradplatsen vid Unter den Linden hörde jag vid flera tillfällen

Hitler elda folkmassorna. Upplevelsen var både fascinerande och skrämmande och intrycket av talaren var för mig en blandning av domptör och clown.

Från mitt rum hade jag en intressant utsikt över Tempelhof flygplats. Det var en mäktig syn när den fantastiska silverskimrande jättecigarren Graf Zeppelin svävade in överstaden och landade där.

Efter skolan i Berlin hade jag bl a genom Stegmans i Ratenau flera erbjudanden som optiker runt om i världen, bl a i Australien och Nya Guinea. Men firman i Ludvika kallade så jag reste hem.

I Berlin hade jag lärt mig tycka om Rodenstocks refraktometer så undersökningsrummet i Ludvika utrustades med ett sådant instrument. Det var ett utmärkt objektivet hjälpmedel med vilket man ganska exakt kunde mäta upp ögats brytningsförhållande. Testbilden på näthinnan var utomordentligt tydlig och såväl styrkor som det astigmatiska ögats axelläge var lätt att fastställa. Jag använde ögonspegeln rätt mycket och tyckte att skiaskopi var en rolig och intressant metod.

Refraktometern fick jag ställa undan när ögonläkarna dikterade villkoren för samarbetet med optikerna och föreskrev att objektiva instrument icke fick användas i optikerns undersökningsrum. Det långsökta motivet var att instrument som ingav kunderna en falsk trygghetskänsla av att ha blivit medicinskt undersökta. Det verkliga skälet, konkurrensskälet, kunde naturligtvis inte anges. Ögonspegeln var också förbjuden men den lade jag aldrig undan.

Redan i början av 30-talet började jag använda korscylindern. Korscylindermetoden lanserades vad jag vet i Tyskland år 1933 eller -34. Jag lär enligt en kollegas utsago vara den första som beskrivit korscylindermetoden här i vårt land. Det skedde i tidningen Nordisk Tidskrift för Optiker, som jag startade år 1934 och som ju enligt ordförandens i SOR, Per Söderberg, vänliga ord till mig vid medaljöverlämnandet var en av orsakerna till Gullstrandsmedaljen. (*Artikeln om korscylindern kommer att publiceras på nytt – idag lika aktuell som då – i AOO. Red.*)

Det fanns ju som sagt ett starkt behov av optiklitteratur och optikerinformation vid den tiden. Det var väl vetenskapen härom och ett stort intresse för yrket jämte en viss verksamhetslusta som låg bakom tidningsengagemanget. Jag kunde glädja mig åt välkända medarbetare i tidningen. De båda rektorerna Pistor vid Optikerskolan i Jena och Mindt vid Berlinerskolan ställde upp för den lilla anspråkslösa tidskriften i Norden. Och som svenska medarbetare ställde Otto Ahlström, framstående auktoritet på glasögonens historia, och Gert Preisler, skicklig teoretiker, upp. Innehållet var rätt skiftande. Kunskapsnivån inom den svenska optikerkåren krävde för det första artiklar i elementär fackteori för optiker, för det andra ville tidningen informera om yrkestekniska nyheter såväl för undersökningsrummet som för verkstaden. Ett exempel på sådana artiklar var den ovan omtalade beskrivningen av korscylindermetoden. Tidningen gav skyltningsråd med illustrationer. Dessutom speglades redaktörens fotointresse genom en särskild spalt om kamera- och framkallningsteknik.

Tidningen var också ett språkrör för Svenska Optikerföreningen med Gert Preisler som dåvarande ordförande och deltog livligt i de diskussioner, som ledde fram till SORs bildande år 1935. Det skeendet har nyligen med anledning av SORs 50årsjubileum beskrivits i vår tidning så jag går inte in på den saken.

Tyvärre levde tidningen bara i två år, 1934 och 1935. Det har jag själv understundom beklagat och kanske ångrat. Orsaken: för hård arbetsbelastning för redaktören. Intresset från optikerkåren motsvarade inte arbetsinsatser och kostnader för tidningens framställande.

Ledningen för Svenska Optikerföreningen hade en stark ambition att höja yrkeskunnandet bland föreningens medlemmar och kåren över huvud taget. På föreningens

initiativ anordnades flera optikerkurser, vid vilka jag var lärare och för vilka jag också utarbetade kompendier i elementär fackteori. På Hotell Gillet i Stockholm och Stockholms Tekniska Institut medverkade Gert Östberg, chef för Brandts Optik, som föreläsare. Från en weekend-kurs i Karlstad kommer jag ihåg eleven Klas Östlund, numera hedersledamot i SOR.

Samma motiv låg också bakom Hermodskursens tillkomst. När man idag läser den första upplagan av Hermodskursen tycker man nog att den är väldigt elementär och detaljrik – men då skall man vara på det klara med att dåtidens kurselever inte hade de förkunskaper som elever i våra dagars optikerutbildning har. Kursen var ursprungligen skriven för personer med i regel sjuårig folkskola som kunskapsgrund. De hade erfarenheter från praktiskt arbete i yrket men inte någon utbildning i yrketeori.

Anslutningen till kursen, som var öppen för alla oavsett organisationstillhörighet i yrket, blev redan från början stor och det vittnade ju om att den fyllde ett angeläget behov.

Den tillkom under rätt originella förhållanden. Det rådde krig i Europa, Vårt grannland västerut var ockuperat av tyskarna och en bataljon ur Dalregementet låg och vaktade gränsen i Värmland ovanför Arvika. Jag var stabsfurir på bataljonstaben och det arbetet var ju när vi låg stilla i våra ställningar inte alltför betungande. Hermodskursen hade jag börjat skriva hemma, innan jag åkte in i beredskapen, så den var en bra bit på väg. Men under beredskapen började eleverna läsa ifatt och Hermods tryckte förtvivlat på om nytt material. Med Hermods klagobrev gick jag till bataljonschefen och det bidrog till att jag fick byta ut mitt logi i stabstältet mot ett litet rum i det lilla samhället vid Vagge herrgård och där satt jag på lediga stunder och författade manuskript, som sedan sändes hem till min hustru Märta i Ludvika för renskrivning och vidarebefordran till Hermods i Malmö. Det är med den kursen som med det mesta i min verksamhet, utan Märtas positiva inställning och beredvilliga bistånd i livets olika skiften hade jag inte klarat mig så bra.

När SOF slutade sin verksamhet i slutet av 40-talet överläts Hermodskursen till SOR. Därvid instiftades Optikeryrkets Utbildningsfond med uppgift att utdela stipendier och premier för utbildning och studier i yrket. Fonden skall enligt statuterna i första hand erhålla sina medel från överskottet av kursen. Under årens lopp har många tusentals kronor delats ut till optikstuderande, såväl för grundutbildning och legitimationskurser som för avancerade studier i utlandet. Fondmedel har också finansierat den aktualisering och nytryckning av kursen som Magnus Buwe och Robert Sandor medverkat till.

För mig är det naturligtvis en källa till tillfredsställelse och glädje att ett kursmaterial med sitt ursprung från över 40 år sedan ända fram till våra dagar kunnat användas i yrkets skolundervisning. Naturligtvis gläder det mig också mycket att överskottet från kursen i någon mån kunnat bidra till att ekonomiskt underlätta yrkesstudier för många ungdomar. När jag, som häromdagen, möter en kollega vars yrkesskicklighet jag beundrar och hör att de första kunskaperna i yrket förvärvades genom Hermodskursen är jag ödmjukt tacksam för att mina insatser för mitt yrke, som jag alltid hyst stor respekt för och varit stolt över, varit av viss betydelse.

Ett varmt tack för den erkänsla som överlämnandet av Gullstrandsmedaljen innebär.